

הסכרים של ראש הגולה¹

מיכאל לקר

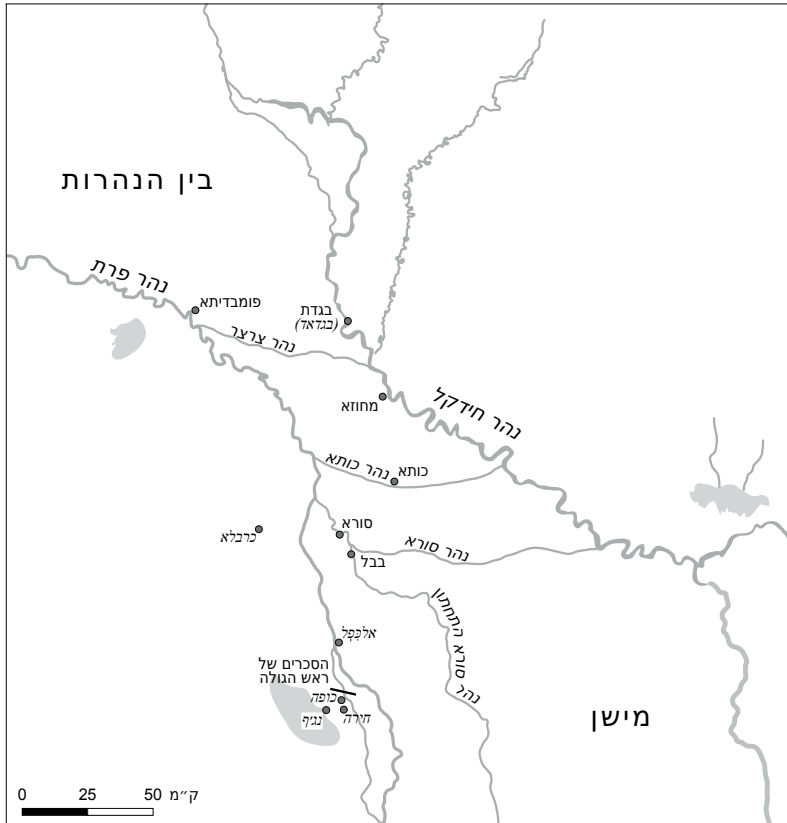
מאמר זה עוסק בקנאטר ראס אלג'אלות, או הסכרים של ראש הגולה (ראה מפה),² שנזכרים פעם אחת אצל ההיסטוריון המוסלמי הנודע טַבְּרִי (מת ב-923 לסה"נ). הסכרים היו ממוקמים במבואות הצפוניים של כופה, ואולי מעט צפונית לכופה, כמעלה הזרוע המערבית של הפרת.³ הידיעה בספרו של טברי נוגעת לאירוע שהתרחש כמה עשרות שנים לאחר הכיבוש המוסלמי, אך מסתבר שבניית הסכרים קדמה לכיבוש. הסכרים בעיראק היו בדרך כלל נקודות ההתחלה (או ה"פיות") של תעלות.⁴ בסכר יש פתח שניתן לסכור אותו או את חלקו, כדי לעצור את הזרימה בתעלה או לווסתה. כאשר זרימת הפרת לא הייתה עזה, ניתן היה לאטום את הפתח בעפר, אבנים ועצים, או שילוב של חומרים אלה.

כידוע, ראש הגולה היה עתיר נכסים, ואפשר להניח שהוא היה הבעלים של הסכרים שנשאו את שמו (וכן של התעלות שהחלו בסכרים ושל השדות שהושקו במימיהן). סכרים אחרים בראשית האסלאם נקראו על שמות אישים מוסלמים, קרוב לוודאי משום שהיו שייכים להם.

סכרים, גשרים ותעלות

קנאטר היא צורת הרבים של המילה הערבית קנטרה, שפירושה קשת. בדרך כלל המילה מציינת גשר שבנוי בלבנים או באבן, בניגוד לג'סר, שהוא על פי רוב גשר סירות. משמעויות נוספות של המילה קנטרה הן אמת מים, אקוודוקט (צורת הרבים

- 1 ד"ר ג'פרי הרמן, שהתמחה בנושא ראשות הגולה, קרא טיוטה של המחקר וסייע לי בהערותיו. אני אסיר תודה לסוזי ושבי פוגל על התמיכה שהעניקו לי בכתיבת המחקר.
- 2 המפה הוכנה על ידי סופר מיפוי. אני מודה לתמי וראובן סופר שעדכנו את המפה במקביל להתקדמות המחקר.
- 3 אלכפֶּל שמצפון לסכרים הוא לפי המסורת של יהודי עיראק מקום קבורתו של הנביא יחזקאל, שאותו מזהים מקצת המוסלמים עם ד'ו אלכפֶּל הנזכר בקוראן.
- 4 למשל, לאורך התעלה הראשית אלצ'ראת שבבגדאד היו סכרים (קנאטר) שתעלות התפצלו מהם (כאן עלא אלצ'ראת קנאטר יתפרע מנהא אנהאר). ראה אבן אלג'וזי, אלמנת'ס, ח 81.

קנאטר מציינת לעתים קרובות אמת מים אחת⁵), וכך סכר, בניין גבוה ומצודה. מכל מקום, מאחר שההשקיה בעיראק התבצעה באמצעות תעלות חפורות,⁶ לא מדובר באמת מים מסוג אמות המים של קיסריה, ירושלים ויריחו, שזרימת המים בהן הייתה רצופה ולא ניתנה לוויסות.

ההבחנה בין סכר וגשר אינה פשוטה, שהרי כל סכר יכול לשמש גם כגשר. אבל הקנאטר של ראש הגולה אינם גשרים, או מכל מקום אינם רק גשרים. כפי שנראה

5 ראה שטרק, קנטרה.

6 נהרות בבל (תהלים קלז) הם תעלות השקיה. גם המילה הערבית נַהַר בהקשר העיראקי פירושה תעלת השקיה.

בהמשך, הם היו סמוכים לקנטרת דִּיר עבד אלרחמן, כלומר הסכר/גשר (להלן: סכר) של מנזר עבד אלרחמן. גם אם נניח, לצורך הדיון, שהקנאטר של ראש הגולה והקנטרה הסמוכה של מנזר עבד אלרחמן לא היו על אותו נתיב מים אלא על שני נתיבי מים סמוכים, הרי לשון הרבים קנאטר מלמדת שאין מדובר בגשרים גרידא. במקום שהייתה בו תנועה רבה מעל נתיב מים אפשר לצפות לכל היותר לשני גשרים, אחד בכל כיוון.⁷ משום כך קנאטר ראס אלג'אלות פירושו הסכרים של ראש הגולה. הנה עוד דוגמה חד־משמעית של קנאטר שהם סכרים בעיראק של ראשית האסלאם. בתקופת הח'ליף עומר או בתקופת הח'ליף עת'מאן ניסה מושל בצרה לשנות את מהלך החידקל, כדי להחזירו לנתיבו המקורי. המושל ציווה לבנות קנאטר, כלומר סכרים, אבל ההוצאה הייתה גדולה מידי והעבודות הופסקו.⁸

כאמור, האירוע שקשור לסכרים של ראש הגולה התרחש כמה עשרות שנים לאחר הכיבוש המוסלמי, ליתר דיוק בשנת 66/686. הפסקה שלהלן, שהיא טעונה מבחינה פוליטית ותיאולוגית גם יחד, עוסקת במורד בשם אלמח'תאר בן אבי עבִיד משבט ת'קיף. אלמח'תאר השתלט על כופה ומרד בעבדאללה בן אלזבִיר, בשעה שזה האחרון פרק את עול הח'ליפות האומיית והשתלט על רוב שטחה.⁹ אביו של אלמח'תאר, אבו עביד, היה אחד ממפקדי הכיבוש המוסלמי של עיראק, ועל שמו נקראה תבוסה טראומטית בתחילת הכיבוש "קרב גשר הסירות של אבו עביד" (שנת 13/634). לצד אלמח'תאר נזכר בפסקה אבראהים אבן אל־אֶשְׁתֶּר,¹⁰ מפקד צבאו של אלמח'תאר, שהיה אז בדרכו להילחם בצבא האומיי. במרכז העלילה נמצא כס (או כסיא, בערבית פֶּרְסִי), שיוחסו לו כוחות פלאיים. מסופר שאלמח'תאר השווה אותו לארון הברית של בני ישראל (בערבית תאבות), בשעה שאבראהים אבן אלאשתר הסתייג מפולחן הכס והשווה אותו לפולחן עגל הזהב (בערבית עֶגֶל):¹¹

הוא (אבראהים) יצא [מכופה, בכיוון צפון] ועמו אלמח'תאר כשהוא [אלמח'תאר] מלווה אותו עד שהגיע למנזר (דִּיר) עבד אלרחמן בן אֶלְחַפֶּס, והנה תומכי (אצחאב) אלמח'תאר מקדמים את פניו [פני אלמח'תאר] לאחר שהטעינו את

7 כך היה כנראה בבגדאד בזמן הארון אלרשיד. אחד מאנשיו היה מופקד על שני הגשרים בבגדאד (כאן ילי אלג'סרין בבע'דאד). ראה ג'ה'שיארי, אלזוראא 236. זאת בהנחה ששני הגשרים היו פחות או יותר באותו מקום. יש ידיעה על טביעה (כמאה ה־4/10) "בין שני הגשרים". ראה אלח'טיב אלבע'דאדי, תאריח' בע'דאד, ד 306.

8 היה זה אבו מוסא אלאשערי, שכיהן כמושל בצרה תחת שני הח'ליפים. ראה בחשל, תאריח' ואסט, 33. ראה גם לקר, אבו מוסא אלאשערי.

9 ראה הוטינג, אלמח'תאר.

10 ראה מערכת האנצ' של האסלאם, אבראהים אבן אלאשתר.

11 ראה רובין, מסורות, 204-205, 206-207.

הכס על פרד אפור שהם נהגו להטעינו עליו. הם העמידו אותו [את הפרד] על הסכר [כלומר קנטרת דיר עבד אלרחמן, ראה להלן]. המשמש בקודש של הכס היה חֹשֶׁב אֶלְבְּרַסְמִי¹², שאמר אז [תפילה בזה הלשון]: "אלוהי, קיימנו במצוותיך והיה בעזרנו נגד האויבים, זכרנו ואל תשכחנו ושמור עלינו". וחבריו עונים אחריו: "אמן, אמן" [...]. כאשר אלמח'תאר ואבן אלאשתר הגיעו אליהם, הם הצטופפו מאד על הסכר. אלמח'תאר הלך יחד עם אברהים¹³ אל הסכרים של ראש הגולה (קנאטר ראס אלג'אלות) והם [הסכרים] לצד מנזר עבד אלרחמן, והנה בעלי פולחן הכס (אצחאב אלכרסי) עומדים על הסכרים של ראש הגולה כשהם מתפללים לעזרת אללה. כאשר אלמח'תאר היה בין הסכר של מנזר עבד אלרחמן והסכרים של ראש הגולה, הוא נעצר. היה זה כאשר הוא [אלמח'תאר] רצה ללכת לדרכו [...] – כאן נזכרות עצות שנתן אלמח'תאר לאברהים. אחר כך הלך [אלמח'תאר] לדרכו. המחנה של אברהים היה במקום שנקרא לימים חמאם אַעֲנִן וממנו הוביל את מחנהו.¹⁴

בקרב נגד האומיים זכו אנשי אלמח'תאר בניצחון מוחץ, לאחר שהוציאו אל זירת הקרב את הכס מכוסה בפרוכת על גבי פרד. שבעה לוחמים אחזו בו מכל צד. משורר משבט הַמְדָאן לעג בבתי שיר, שהכס אינו "השכינה" (בערבית ספינה) גם אם כוסה בפרוכת, ואינו ארון הברית גם אם בני השבטים התימניים (שהוא מונה את שמותיהם) עשו סביבו הקפות.¹⁵ המשמעות הסמלית של הכס, שקשורה לבני ישראל, רומזת לכך שהבחירה בסכרים של ראש הגולה לא הייתה מקרית. דומה שבעלי הכס ייחסו (או היו אמורים לייחס) לסכרים הללו קדושה, כפועל יוצא של הקשר אל ראש הגולה. אבל ההיסטוריוגרפיה המוסלמית היא לעתים בעצמה שדה קרב. לכן אין להוציא מכלל אפשרות שהסיפור או חלקו הוא המצאה פולמוסית. כידוע, טענה לקשר עם היהדות ועם יהודים שימשה תמיד באסלאם – ועודנה משמשת כיום – כלי לניגוח היריב. מכל מקום, בכל הנוגע לסכרים של ראש הגולה הסיפור הזה הוא בבחינת עד המסיח לפי תומו.

למעשה, השתלשלות העלילה אינה ברורה כלל, שכן אנו מוצאים את בעלי פולחן הכס בשני מקומות, על הסכר של המנזר ועל הסכרים של ראש הגולה. כמו

12 בְּרֶסֶם הוא ענף של השבט התימני הַמְדָאן.

13 הוא נקרא במשפט הקודם אבן אלאשתר. נראה שיש כאן "תפר" בין טקסטים שונים. הדבר יכול להסביר את המעבר מקנטרת עבד אלרחמן אל קנאטר ראס אלג'אלות.

14 ראה טברי, תולדות, ב 701-702. לתרגום אנגלי שאינו זהה לתרגום שכאן ראה טברי, תרגום פישיבין, 68-69. הוא העדיף לתרגם קנאטר: bridges.

15 המשורר הוא אַעֲשָא הַמְדָאן. הוא הזכיר את השבטים שְבַאם, ח'אָרַף וְנֶהֶד. שני הראשונים הם ענפים של שבט המדאן.

כן, במקום הראשון המשמש בקודש נושא תפילה כשליח ציבור, ובמקום השני כל בעלי הכס מתפללים ללא שליח ציבור. נראה אפוא שהפסקה נוצרה ממיזוג (קונטמינציה) של שני טקסטים או יותר. הרמוניזציה אפשרית (אך מיותרת): נוכח הצפיפות על הסכר של מנזר עבד אלרחמן, עברו בעלי פולחן הכס אל הסכרים של ראש הגולה, שעליהם יכלו לעמוד בהרחבה. מכל מקום, ענייננו הוא כאמור רק באזכור הסכרים של ראש הגולה.

מיקום הסכרים

מנזר עבד אלרחמן והסכרים שלידו היו במבואות הצפוניים של כופה, ואולי מעט צפונית לכופה, במעלה הזרוע המערבית של הפרת. אנו לומדים על כך, ראשית כול, מן הסיפור עצמו, שלפיו אלמח'תאר ליווה את אבראהים בן אלאשתר עד למנזר עבד אלרחמן. מסתבר שחצה אתו את הפרת אל הגדה המזרחית ואולי ליווה אותו עוד כברת דרך קצרה בכיוון צפון. מנזר עבד אלרחמן נזכר לפעמים כשטח הכינוס של צבא שגויס בכופה.¹⁶ המנזר, או ליתר דיוק השטח הפתוח שלידו, היה רחב ידיים דיו לשם התארגנות היחידות השבטיות של תושבי כופה לקראת יציאה משותפת לחזית. המנזר והסכרים היו סמוכים לקנטרת אלכופה, כלומר הגשר/סכר של כופה (להלן: גשר). אנו לומדים על כך מהצלבת שתי ידיעות על מיקום הקרקע שהח'ליף עת'מאן העניק לחבר מפורסם של הנביא מוחמד. בידיעה אחת נאמר שהקרקע הייתה ליד מנזר עבד אלרחמן¹⁷ (או בעצם ליד המנזר שנקרא לימים מנזר עבד אלרחמן), ובידיעה אחרת נאמר, שהיא הייתה ליד קנטרת אלכופה או הגשר של כופה.¹⁸ גבול העיר כופה היה בין גשר הסירות לגשר הבנוי.¹⁹ על הגשר הבנוי

16 ראה למשל אבן מסכויה, תג'ארכ אלמאם, ב 273: פאח'רג' פעסכר בדיר עבד אלרחמן חתא יח'רג' אליך אלנאס.

17 ואקטע אלזביר בן אלעואם מא ואלא דיר עבד אלרחמן [...] פכאן ד'אלך מן פעלה יצ'ר באלח'ראג'. ראה אבן זנג'ויה, אלאמואל, ב 635-636.

18 המדובר בנַבְיִר בן אלעואם: ... ואלזביר אלא נאחית קנטרת אלכופה. ראה אבן שבה, תאריח' אלמדינה, ב 134 ראה גם אלעד, המרד 120, וכן ג'עיט, אלכופה, 382-384. האפשרות לזהות את הסכר של עבד אלרחמן עם הסכר של כופה היא מפתה, מה גם שעבד אלרחמן חשב, שהכנסות המדינה ממסים שייכות לו (ראה להלן). אבל זאת קביעה מרחיקת לכת, ובעיראק היו הרבה גשרים. מוטב לפיכך להמתין לראיות נוספות.

19 אנו למדים על כך מחיבור שתי ידיעות על תפילה קצרה של הח'ליף עלי בדרכו לקרב צפין. לפי ידיעה אחת, הוא התפלל כשחצה את גבול העיר כופה (ג'או חד אלכופה). לפי הידיעה האחרת, הוא התפלל בין הגשר הבנוי וגשר הסירות (בין אלקנטרה ואלג'סר). ראה נצר בן מזאחם, וקעת צפין, 133. מחוץ לשטח היישוב חייב המוסלמי בתפילה קצרה בלבד.

נאמר שהוא נבנה לפני האסלאם בידי נוצרי מהעיר חירה ונבנה מחדש, או שופץ, פעמים מספר בתקופה האומיית ואחריה.²⁰ הדעת נותנת שכל עוד הגשר הבנוי היה תקין, לא היה צורך בגשר הסיירות.

יש לפחות שתי מסורות בהיסטוריוגרפיה המוסלמית שקושרות את ראש הגולה לעיר כופה. לפי מסורת פולמוסית, המומר המפורסם מימי מוחמד, עבדאללה בן סלאם, עבר על פני ראש הגולה בכופה וראה שהוא פודה מן השבי רק את הנשים היהודיות, שלא נאנסו על ידי שוביהן המוסלמים. עבדאללה נזף בו כביכול, באומרו: "הרי בספר שלך כתוב, פדו את כולך!"²¹

מסורת אחרת קושרת את ראש הגולה לממשל של הח'ליף עלי, שבירתו הייתה בכופה. מסופר שראש הגולה העניק לאבו מסעוד, ראש "כוחות ביטחון הפנים" (שְׁרָה) של עלי, מאה אלף דרהם. ליתר דיוק, ראש הגולה העניק את הכסף לבנותיו של אבו מסעוד. כשאבו מסעוד בא הביתה, אשתו קידמה את פניו בשמחה. "לשמחה זו מה עושה", שאל. "ראש הגולה העניק מתנה לבנותיי", ענתה. כצפוי, הח'ליף אסר על אבו מסעוד לקבל את המתנה (הוא שאל כביכול "ממתי מעניק ראש הגולה מתנות לבנותיך?"). אבו מסעוד, שמלכתחילה ידע שהמתנה פסולה, הצטווה להפקיד את הכסף באוצר המדינה.²² המסורת אינה מבקשת ללמדנו על דרכו של ראש הגולה לרכוש אהדה אצל ראשי הממשל, אלא עוסקת בסדרי ממשל תקינים. דומה שלגבי המענק של ראש הגולה המסורת היא בבחינת עד המסיח לפי תומו.

לכאן ניתן להוסיף גם מסורת שידועה מכבר הקושרת את ראש הגולה לִפְרֵבְלָא (ראה מפה). היה זה מקום הקרב המפורסם שבו נהרג חֶסֶין, בנו של הח'ליף עלי ונכדו של הנביא מוחמד. לדברי ראש הגולה, נהגו לומר שבכרבלא ייהרג צאצא של נביא. משום כך בכל פעם שראש הגולה, שהיה צאצא של נביא האסלאם דוד (הוא דוד המלך), נכנס לכרבלא, הוא דרבן את בהמתו כדי לצאת משם במהירות האפשרית. לאחר שחֶסֶין נהרג, ראש הגולה לא מיהר עוד, משום שהנבואה התגשמה והסכנה חלפה.²³ במקרה זה ראש הגולה עומד כביכול לצד השיעים בפולמוס שלהם עם הסונים.

20 ראה בלאד'רי, פתוח אלבלדאן, 286-287.

21 ראה למשל אבן כת'יר, תפסיר, א 212. השווה לקר, תגובת היהודים, 181-182.

22 ראה טחאוי, שרח משכל אלאאת'אר, יא 126-127.

23 ראה גולדציהר, ריש גלותא 123, שמצטט את טברי, תולדות ב 287. בתרגום לאנגלית של הטקסט הזה (טברי, תרגום הווארד, 81 הע' 278) נכתב: "Literally, Rās al-Jālūt means 'the head of Goliath.' Jālūt is of Hebrew origin. See *EP*, s.v. Djālūt. Perhaps this story was associated with some Jewish sect" לפני כמאה ושלשים שנה העיר גולדציהר, ריש גלותא, 121 הע' 2, בעדינות: "Un orientaliste célèbre en son temps a traduit ce

מושלים ונחלות

הסכרים של ראש הגולה היו כאמור סמוכים למנזר עבד אלרחמן. עבד אלרחמן זה מכונה אבן אַם אַלְחַכְם, או בנה של אם אלחכם, ורק לעתים רחוקות הוא נקרא, כמקובל בשמות ערביים: עבד אלרחמן בן עבדאללה בן עת'מאן. הסיבה היא ששלושת השמות הערביים הללו נפוצים מאוד, והיה נוח יותר לזהותו לפי שם אמו. (ליתר דיוק ה־פְּנִיָּה שלה, כלומר הכינוי שניתן לה אחרי לידת בנה הבכור אלחכם). חוץ מזה, מדובר באישה חשובה: היא הייתה אחותו של הח'ליף האומיי הראשון מְעַאוּיָּה (ששלט בשנים 661-680). ייתכן אפוא שהשם בא לציין את קרבת עבד אלרחמן לדודו הח'ליף.²⁴

מנזרים רבים הופקעו לאחר כיבושי האסלאם, אבל שם מוסלמי של מנזר לא תמיד העיד על בעלות מוסלמית. אחד ממנזרי העיר דמשק נקרא מנזר (ד'ר) ח'אלד על שם המפקד המפורסם ח'אלד בן אלוליד, משום שהכוח שעליו פיקד ח'אלד בזמן כיבוש דמשק חנה לידו. הנוצרים מצדם המשיכו לקרוא למנזר, שנשאר בידיהם, מנזר (ד'ר) צליבא.²⁵ עם זאת, במקרה של מנזר עבד אלרחמן מדובר, ככל הנראה, במנזר שהיה שייך לעבד אלרחמן, משום שהוא היה הבעלים של הסכר והתעלה הסמוכים לו. הסכר של מנזר עבד אלרחמן נזכר לעיל אצל טברי. תעלת (נְהָר) עבד אלרחמן בן אַם אַלְחַכְם, שנזכרת בקשר למרד בתקופת מעאויה,²⁶ התחילה בוודאי בסכר האמור.

עבד אלרחמן כיהן במשך תקופה קצרה כמושל כופה מטעם דודו, הח'ליף מעאויה. היה זה שנים ספורות לפני מות הח'ליף, והוא הודח לאחר כהונה קצרה וכושלת. למרות כישלוננו ניסה הח'ליף למנותו למושל מצרים, אבל תושבי מצרים סיכלו את המינוי בעודו באיבו.²⁷ בכל זאת מעאויה לא נרתע ממינוי עבד אלרחמן כמושל אלג'זירה (מסופוטמיה), שבירתה מוסול, ובכהונה זאת הוא החזיק עד מות מעאויה.²⁸ הקריירה של עבד אלרחמן בממשל של דודו, הח'ליף מעאויה, העניקה לו גישה לכספי המסים. בדומה לאנשי שררה אחרים בראשית התקופה המוסלמית, עבד אלרחמן רכש קרקעות והשקיע בפיתוח חקלאי.

24 mot par "tête de Goliath". עניין כרבלא נזכר גם אצל פישל, ריש גלותא, 184.

24 השם הזה התפרש לרעתו, ואולי היה מלכתחילה שם גנאי. "אתה נקרא על שם אמך ממש כמו פרד", אמר מישהו לעבד אלרחמן. "שואלים אותו [את הפרד], מי אביך, והוא אומר: אמי סוסה".

25 ראה אבן עסאכר, דמשק ב 118, סח 43-44.

26 ראה בלאד'רי, אנסאב אלאשראף ד חלק א, 177-178.

27 ראה אבן עסאכר, דמשק, לה 52-53.

28 ראה אבן עסאכר, דמשק, לה 50.

כאמור, עבד אלרחמן היה מושל כופה. אבל לפי הגדרה מדויקת יותר, הוא היה הממונה על גביית מס הקרקע (ח'ראג'), או בעצם אחד משני הממונים על גבייתו.²⁹ הדחתו של עבד אלרחמן מכהונתו בכופה הייתה קשורה בין היתר לגביית מס הקרקע: הוא גרם למותו של בן חסות רם מעלה בשם אבן צלובא, שאביו סייע בשעתו לכוחות הכיבוש המוסלמים. עבד אלרחמן כה החמיר בעניין הגבייה, עד שהרג את אבן צלובא.³⁰ במילים אחרות, הוא עינה אותו כדי לגבות ממנו מס גדול מכפי שאבן צלובא היה מסוגל או מוכן לשלם. מות אבן צלובא גרם למהומה רבתי בכופה. אנשים זעקו: "בני החסות (הד'מים) שלכם, בני החסות שלכם". צלובא, הזקן עתיר הזכויות, בא להתלונן במסגד כופה: "על מה נהרג בני? האם על כך עשיתי הסכם עם [הח'ליף] עומר בן אלח'טאב?" בתי שיר שהושלכו באין רואה במסגד הראשי של כופה האשימו את המושל בהרס מערכת המיסוי החקלאי בעיראק לטובת רווחים קצרי מועד.³¹ מאחורי מחאת המוסלמים עמד אינטרס כספי מובהק: המסים של בני החסות מימנו את מענקיהם השנתיים של המוסלמים. אחד מנכבדי כופה הסביר כביכול לח'ליף מעאוויה מדוע תושבי כופה התנגדו לעבד אלרחמן. בין היתר הוא מנה את תפיסתו של עבד אלרחמן לגבי הכנסות המדינה ממסים (אלפ'יא, "השלל"): עבד אלרחמן היה סבור שהן שייכות לו ושזכותו עליהן גדולה מזכויות שאר הבריות.³²

לצד הסכרים של ראש הגולה יש עוד כמה דוגמאות לסכרים שנקראו על שמם של אישים חשובים. קנאטר עטאא ליד בֶּלְח' (כיום בצפון אפגניסטן) היו שייכים לאדם שדיכא מרידה בתקופת הח'ליף מעאוויה ובנה סכרים על שלוש תעלות.³³ הדוגמאות האחרות נוגעות לאישים מרכזיים יותר. עם זאת, הבעלות על נכסים קרקעיים נתפסה כמנוגדת לתדמית הרצויה של אישי ממשל, ומשום כך המקורות

29 שותפו לתפקיד היה מְּלָא (עבד משוחרר) של מעאוויה בשם עֶפְּיָד אללה בן דְּרָאג'. ראה אבן עסאכר, דמשק, לז 426. זיקה למנגנון המסים נרמזת גם במונח עאמל, שפירושו הוא לעתים קרובות גובה מסים. המונח נזכר בנוגע למינוי המאוחר יותר של עבד אלרחמן כמושל מוסול. לאור תפקידו בכופה נראה שגם במוסול הוא עסק בגביית מסים. ראה אבן אלאת'יר, אסד אלע'אבה ד 206.

30 אשתד פי אמר אלח'ראג' חתא קתל אבן צלובא. ראה בלאד'רי, אנסאב אלאשראף ד חלק א, 137. אין כל רמז לכך שצלובא היה יהודי. השווה גיל, המפגש הבבלי, 52. יש עוד מקרים שבהם השם צלובא שייך לנוצרי.

31 ראה אבן עסאכר לה, 51-52.

32 ۱۳۸ ۱۳۷ ۱۳۶ ۱۳۵ ۱۳۴ ۱۳۳ ۱۳۲ ۱۳۱ ۱۳۰ ۱۲۹ ۱۲۸ ۱۲۷ ۱۲۶ ۱۲۵ ۱۲۴ ۱۲۳ ۱۲۲ ۱۲۱ ۱۲۰ ۱۱۹ ۱۱۸ ۱۱۷ ۱۱۶ ۱۱۵ ۱۱۴ ۱۱۳ ۱۱۲ ۱۱۱ ۱۱۰ ۱۰۹ ۱۰۸ ۱۰۷ ۱۰۶ ۱۰۵ ۱۰۴ ۱۰۳ ۱۰۲ ۱۰۱ ۱۰۰ ۹۹ ۹۸ ۹۷ ۹۶ ۹۵ ۹۴ ۹۳ ۹۲ ۹۱ ۹۰ ۸۹ ۸۸ ۸۷ ۸۶ ۸۵ ۸۴ ۸۳ ۸۲ ۸۱ ۸۰ ۷۹ ۷۸ ۷۷ ۷۶ ۷۵ ۷۴ ۷۳ ۷۲ ۷۱ ۷۰ ۶۹ ۶۸ ۶۷ ۶۶ ۶۵ ۶۴ ۶۳ ۶۲ ۶۱ ۶۰ ۵۹ ۵۸ ۵۷ ۵۶ ۵۵ ۵۴ ۵۳ ۵۲ ۵۱ ۵۰ ۴۹ ۴۸ ۴۷ ۴۶ ۴۵ ۴۴ ۴۳ ۴۲ ۴۱ ۴۰ ۳۹ ۳۸ ۳۷ ۳۶ ۳۵ ۳۴ ۳۳ ۳۲ ۳۱ ۳۰ ۲۹ ۲۸ ۲۷ ۲۶ ۲۵ ۲۴ ۲۳ ۲۲ ۲۱ ۲۰ ۱۹ ۱۸ ۱۷ ۱۶ ۱۵ ۱۴ ۱۳ ۱۲ ۱۱ ۱۰ ۹ ۸ ۷ ۶ ۵ ۴ ۳ ۲ ۱ 0

32 ۱۳۸ ۱۳۷ ۱۳۶ ۱۳۵ ۱۳۴ ۱۳۳ ۱۳۲ ۱۳۱ ۱۳۰ ۱۲۹ ۱۲۸ ۱۲۷ ۱۲۶ ۱۲۵ ۱۲۴ ۱۲۳ ۱۲۲ ۱۲۱ ۱۲۰ ۱۱۹ ۱۱۸ ۱۱۷ ۱۱۶ ۱۱۵ ۱۱۴ ۱۱۳ ۱۱۲ ۱۱۱ ۱۱۰ ۱۰۹ ۱۰۸ ۱۰۷ ۱۰۶ ۱۰۵ ۱۰۴ ۱۰۳ ۱۰۲ ۱۰۱ ۱۰۰ ۹۹ ۹۸ ۹۷ ۹۶ ۹۵ ۹۴ ۹۳ ۹۲ ۹۱ ۹۰ ۸۹ ۸۸ ۸۷ ۸۶ ۸۵ ۸۴ ۸۳ ۸۲ ۸۱ ۸۰ ۷۹ ۷۸ ۷۷ ۷۶ ۷۵ ۷۴ ۷۳ ۷۲ ۷۱ ۷۰ ۶۹ ۶۸ ۶۷ ۶۶ ۶۵ ۶۴ ۶۳ ۶۲ ۶۱ ۶۰ ۵۹ ۵۸ ۵۷ ۵۶ ۵۵ ۵۴ ۵۳ ۵۲ ۵۱ ۵۰ ۴۹ ۴۸ ۴۷ ۴۶ ۴۵ ۴۴ ۴۳ ۴۲ ۴۱ ۴۰ ۳۹ ۳۸ ۳۷ ۳۶ ۳۵ ۳۴ ۳۳ ۳۲ ۳۱ ۳۰ ۲۹ ۲۸ ۲۷ ۲۶ ۲۵ ۲۴ ۲۳ ۲۲ ۲۱ ۲۰ ۱۹ ۱۸ ۱۷ ۱۶ ۱۵ ۱۴ ۱۳ ۱۲ ۱۱ ۱۰ ۹ ۸ ۷ ۶ ۵ ۴ ۳ ۲ ۱ 0

האמור הוא אבו בַּרְדָּה אבן אבי מוסא.

33 ואתח'ד' קנאטר על'א ת'לאת'א אנהאר. ראה נויירי, נהאית אל'ארב, כ 293. המדובר בעטאא בן אלסאיב, עבד משוחרר (מולא) של בני אללית'.

משתדלים להסוות אותה. קנאטר אלנעמאן (הסכרים של אלנעמאן) במערב פרס³⁴ נקראו על שם אלנעמאן, בן שבט מְזִינָה שחנה לידן עם צבאו. הם היו קדומים ונבנו על ידי מלכי פרס.³⁵ אבל ספק אם הסכרים נקראו על שם אלנעמאן רק משום שהוא חנה לידם. סביר יותר להניח, שהוא היה בעליהם. ראשית, חבר זה של הנביא מוחמד מילא אף הוא, כמו עבד אלרחמן בן אַם אלחַפֶס, תפקיד חשוב במנגנון גביית המסים של עיראק. שנית, יש במקורות מאמץ ניכר לטפח את תדמיתו כלוחם ולהרחיק אותו מעניינים ארציים. אלנעמאן היה ממונה על גביית מס הקרקע (ח'ראג') מן האדמות שהושקו על ידי נהר חידקל. לפי הגדרה אחרת של תחום אחריותו: מס הקרקע של פֶסְכָר שעל גדת החידקל. העיסוק בכספים היה עבורו כביכול בבחינת פיתוי בלתי נסבל: הוא ביקש להתפטר ולקבל מן הח'ליף עומר משימה קרבתית. פֶסְכָר, הוא כתב כביכול לח'ליף, כמוה כפרוצה מבני ישראל שמתבשמת ומתקשטת פעמיים ביום.³⁶ דוגמה חשובה יותר מימי ראשית האסלאם היא קנאטר חַד'יפָה, הסכרים של חַד'יפָה בן אלִימָאן. הם היו ממוקמים במדאין, היא מחוזא התלמודית, שבה כיהן חַד'יפָה כמושל מטעם הח'ליף עומר בן אלח'טאב. חַד'יפָה היה יהודי לשעבר, כמוהו כעמאר בן יאסר, שהיה גם הוא בעל תפקיד בכיר בממשל בעיראק וכן בעל נכס קרקעי ליד כופה. יש עניין מיוחד בתפקידם של מומרים אלה: ייתכן שכיהודים לשעבר הם היטיבו לפעול בקרב בני החסות היהודיים. חַד'יפָה התחתן עם אישה יהודייה ממדאין, אבל הח'ליף עומר ציווה עליו כביכול לגרשה.³⁷

המתח בין התדמית הספרותית של אדם מפורסם לבין דמותו האמתית הוא צפוי למדי, אבל לעיתים הפער הוא כמעט בלתי נסבל. כך הוא במקרה של חַד'יפָה. הוא נהג לספר איזו קורת רוח הייתה לו, כשחזר הביתה וגילה שאין לבני הבית מה לאכול. יתר על כן, בני המשפחה אמרו לו, שאין ידם משגת לקנות דבר.³⁸ משפחת חַד'יפָה לא סבלה ממחסור. חַד'יפָה היה אחראי מטעם הח'ליף עומר על גביית מס הקרקע מן האדמות שהושקו על ידי נהר חידקל. הוא כיהן בעוד שני תפקידים בכירים. בזמן משבר בכופה בתקופת הח'ליף עת'מאן הוא הופקד שם על הכנסות המדינה

34 במחוז ג'באל, ליתר דיוק ליד קְרַמיסין (כרמאנשאה).

35 קנאטר אלנעמאן בקרב קרמיסין תנסב אלא אלנעמאן בן מקרן [...] אלמזני לאנה עסכר ענדאה והי קדימה מן בנאא אלאכאסרה. ראה יאקות, מעג'ם אלבלדאן, ע"ע קנטרת אלנעמאן.

36 פאנמא מת'ל כסכר מת'ל מומסה בני אסראיל תעטר ותזין פי אליום מרתין. ראה אבו נעים, חלית אלאוליאא, 300-301. אגב, המינוי שלו כגובה מסים מלמד, שכן זה לשבט מְזִינָה ידע היטב חשבון.

37 ראה לקר, חַד'יפָה, 154.

38 מא מן יום אקר לעיני ולא אהב לנפסי מן יום אתי אהלי פלא אג'ד ענדהם טעאמא ויקולון מא נקדר עלא קליל ולא כת'יר. ראה אבו נעים, חלית אלאוליאא, א 277.

ממיסים (פִּיא), כלומר על גביית מס הקרקע.³⁹ בזמן כלשהו בתקופת עת'מאן הוא היה מושל ארמניה. הוא מינה בה גובי מיסים (עמאל) שנפרסו בין ברד'עה לבין קאליקלא,⁴⁰ או במונחים של היום, בין בִּרְדָה באזרכיג'אן לבין ארוורום בטורקיה. כשם שתעלת עבד אלרחמן, סכר עבד אלרחמן וכנראה גם מנזר עבד אלרחמן היו שייכים לעבד אלרחמן, אף הסכרים של חד'יפה היו שייכים לחד'יפה. אותם דברים אמורים בסכרים של אלנעמאן. שלושתם מילאו כאמור תפקידי מפתח במנגנון גביית המסים. לגבי הסכרים של חד'יפה, ממש כמו לגבי הסכרים של אלנעמאן, נאמר שהם נקראו על שם חד'יפה משום שהוא חנה לידם. אבל במקרה של חד'יפה אין בעניין זה תמימות דעים: אחרים גרסו שהסכרים נקראו על שם חד'יפה משום שהוא שיפץ אותם,⁴¹ והרי השיפוץ מרמז לבעלות. יש לכך גם עדות מסייעת: נמסר שחד'יפה קנה אדמת ח'ראג',⁴² כלומר אדמה של בני חסות שהייתה חייבת במס קרקע (ולא במס מופחת שהוטל על אדמה בבעלות מוסלמית). קניית אדמה כזאת גרמה כמובן נזק לאוצר המדינה. בהקשר זה אפשר לציין ידיעה, שנועדה כנראה לנגח את חד'יפה על קניית אדמת ח'ראג': הח'ליף עומר מינה אותו כביכול כקאצי' ושלח אליו איגרת עם פירוט סוגי הקרקעות שמותר להעניק למוסלמים. סוגים אלה כללו בדרך כלל נכסים של השלטון הסאסאני ואנשיו,⁴³ ובוודאי לא כללו אדמת ח'ראג'. הדיון בנכסים הקרקעיים של אישי מדינה בעיראק יש בו עניין עבור חוקרי האסלאם. בהקשר הנוכחי הוא נועד לאשש את הסברה, שקנאטר ראס אלג'אלות, הסכרים של ראש הגולה, היו אכן שייכים לו.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

אבו נעים, חלית אלוליאא, קהיר: אלסעאדה, 1394/1974.
 אבן אלת'יר, אסד אלע'אבה, מהד' עלי מחמד מעוויך' ויעאדל אחמד עבד אלמווג'וד, בירות: דאר אלכתב אלעלמיה, 1415/1994.
 אבן אלג'וזי, אלמנת'ס, מהד' מוחמד עבד אלקאדר עטא ר-מוצטפא עבד אלקאדר עטא, בירות: דאר אלכתב אלעלמיה, 1412/1992.
 אבן זנג'ויה, אל'אמאל, מהד' שאכר ד'יב פיא'ן, ריא'ן: מרכז אלמלך פיצל, 1406/1986.

39 ראה אבן עסאכר, דמשק כא 116.

40 ראה קדאמה, אלח'ראג', 329.

41 וקנאטר חד'יפה נסבת אליה ור'אלך אנה נזל ענדהא ויקאל ג'דדהא. ראה בלאד'רי, פתוח 272. וכן: ... לאנה נזל ענדהא וקיל לאנה רמהא וועאד עמארטהא. ראה יאקות, מעג'ם אלבלדאן, ע"ע קנאטר חד'יפה.

42 קטעה מן ארץ' אלח'ראג'. ראה ביהקי, אלסנן אלכברא, ט 237.

43 אסתקצ'א עמר בן אלח'טאב חד'יפה. ראה בוצירי, אתחאף אלח'יר, ה 184-185.

- אבן כת'יר, תפסיר, בירות: דאר אלפכר, 1385/1966.
- אבן מסכויח, תג'ארב אל'אמם, מהד' אבו אלקאסם אמאמי, טהראן: סרוש, 2001.
- אבן עסאכר, תאריח' מדינת דמשק, מהד' עומר אבן ע'ראמה אלעמרוי, בירות: דאר אלפכר, 1421/2000-1415/1995.
- אבן שבה, תאריח' אלמדינה אלמנורה, מהד' דנדל וביאן, בירות: דאר אלכתב אלעלמיה, 1417/1996.
- אלעד, המרד:
Amikam Elad, *The Rebellion of Muḥammad al-Nafs al-Zakiyya in 145/762. Ṭālibīs and Early 'Abbāsīs in Conflict*, Leiden: Brill, 2015.
- מערכת האנצ' של האסלאם, אבראהים בן אלאשתר:
Ed., "Ibrāhīm b. al-Ashtar", *Encyclopaedia of Islam*².
- בוזירי, אתחאף אלח'ירה אלמהרה בוואיד אלמסאניד אלעשרה, מהד' ריאן: דאר אלוטן, 1420/1999.
- בחשל, תאריח' ואסט, מהד' כורכיס עואד, בירות: עאלם אלכתב, 1406/1986.
- ביהקי, אלסנ אלכברא, מהד' מוחמד עבד אלקאדר עטא, בירות: דאר אלכתב אלעלמיה, 1420/1999.
- בלאד'רי, אנסאב אל'אשראף, כרך ד חלק א, מהד' אחסאן עבאס, בירות-ויסבאדן, 1400/1979.
- בלאד'רי, פתוח אלבלדאן, מהד' de Goeje, לידן 1866-1863.
- ג'השיארי, אלזוראא ואלכתאב, מהד' אלסקא, אל'אביארי ו'שלב, קהיר: מוצטפא אלכאבי אלחלבי, 1357/1938.
- גולדזיהר, ריש גלותא:
I. Goldziher, "Renseignements de source musulmane sur la dignité de Resch-Galuta", *REJ* 8 (1884), 121-125.
- גיל, המפגש הבבלי: משה גיל, המפגש הבבלי, תרביץ מח (תשל"ט), 73-35.
- ג'עייט, אלכופה: השאם ג'עייט, אלכופה. נשאת אלמדינה אלערביה אל'אסלאמיה, כוית: מאססת אלכוית ללתקדם אלעלמי, 1986.
- הוטינג, אלמח'תאר:
G.R. Hawting, "al-Mukhtār b. Abī 'Ubayd", *Encyclopaedia of Islam*².
- אלח'טיב אלבע'דאדי, תאריח' בע'דאד, מהד' בשאר עוואד מערוף, בירות: דאר אל'ערב אל'אסלאמי, 1422/2001.
- טברי, תולדות:
al-Ṭabarī, *Tārīkh al-rusul wa-l-mulūk*, de Goeje et alii (eds.), Leiden: E.J. Brill, 1879-1901.
- טברי, תרגום הווארד:
The History of al-Ṭabarī, XIX, trans. I.K.A. Howard, Albany: State University of New York Press, 1990.

טכרי, תרגום פישביין:

The History of al-Tabarī, XXI, trans. Michael Fishbein, Albany: State University of New York Press, 1990.

טחאוי, שרח משכל אלאאת'אר, מהד' שעיב אלרנאווט, בירות: אלרסאלה, 1415/1994.
יאקות, מעג'ם אלבלדאן, בירות: דאר צארד – דאר בירות, 1957.
לקר, אבו מוסא אלאשערי:

M. Lecker, "Abū Mūsā al-Ash'arī", *Encyclopaedia of Islam*³.

לקר, ח'דיפה:

"Ḥudhayfa b. al-Yamān and 'Ammār b. Yāsir, Jewish Converts to Islam", in *Quaderni di Studi Arabi* 11 (1993 [1995]), 149-162; reprinted in idem, *Jews and Arabs in Pre- and Early Islamic Arabia*, Aldershot 1998, no. V.

לקר, תגובת היהודי:

"The Jewish Reaction to the Islamic Conquests", in Volkhard Krech and Marion Steinicke (eds.), *Dynamics in the History of Religions between Asia and Europe: Encounters, Notions, and Comparative Perspectives*, Leiden: Brill, 2012, 177-190.

מורוני, בעלות:

Michael G. Morony, "Landholding in Seventh-Century Iraq: Late Sasanian and Early Islamic Patterns", in *The Islamic Middle East 700-1900*, A.L. Udovitch (ed.). Princeton: Darwin Press, c.1981, 135-175.

מע'לטאי, אכמאל תהד'יב אלכמאל, מהד' אבו עבד אלרחמן עאדל בן מוחמד ואבו מוחמד אוסאמה בן אבראהים, קהיר: אלפארוק, 1422/2001.

נוירי, נהאית אלארב, קהיר: דאר אלכתב, 1998-1923.

נצר בן מזאחס, וקעת צפין, מהד' עבד אלסלאם הארון, קהיר: אלמדני, 1382/1962.

פישל, ריש גלותא: ו"י פישל, ריש-גלותא (رأس الجالوت) בספרות הערבית, ספר מאגנס, ירושלים תר"ץ, 187-181.

קדאמה בן ג'עפר, אלח'ראג' וצנאעת אלכתאבה, בגדאד: דאר אלרשיד, 1981.

רובין, מסורות:

Uri Rubin, "Traditions in Transformation. The Ark of the Covenant and the Golden Calf in Biblical and Islamic Historiography", in *Oriens* 36 (2001), 196-214.

שטרק, קנטרהף

M. Streck, "Kaṅṭara", *Encyclopaedia of Islam*².